

Toomas Hellat ja KGB

9.

Toomas Hellati "agentuur-natsionalistlik tegevus"

Käesolevaga hakkab lugejani jõudma viimane osa Toomas Hellati omakäelistest ülestunnistustest Nõukogude julgeolekuorganeile (ERAF, f. 129, n. 1, s. 24585/1. kd. l. 170–238). Tuletame ka meelde, et just selle materjali avaldamisega alustas Tuna 1998. aastal ilmumist ning jätkas selle ainega seejärel läbi kaheksa numbri (Toomas Hellat ja KGB. – Tuna 1998, nr. 1; 1999, nr. 1–4; 2000, nr. 1, 3, 4). Avaldatu eelnevad osad kujutavad endast isikute loetelu, kes ühel või teisel kombel osalesid eesti rahvuslikus võitluses aastatel 1940–1944. Publikatsiooni ettevalmistaja Tõnis Ritson on nende tegevust põhjalikult kommenteerinud – tõsi küll, ainult kirjanduse, mitte arhiividokumentide põhjal –, samuti andnud alustuseks ülevaate autori isikust ja tegevusest ning selle märkimisväärselt ebahariliku dokumendi sünnist. Tema andmeid on täiendanud ja täpsustanud lähiajaloo uurija Jaak Pihlau (Lisandusi ja täpsustusi Tõnis Ritsoni artiklile "Toomas Hellat ja KGB". – Tuna 2001, nr. 1).

Toomas Hellati ülestunnistuste viimane osa on kõige mahukam ja tõenäoliselt ka kõige huvitavam. Muidugi kirjeldab ta eelkõige iseenda tegevust, aga sagedasest enesekiitusest hoolimata esineb neil lehekülgedel lisaks sellele (või vähemalt vilksatab seal läbi) väga laiaulatuslik galerii tegelasi. See, millest Toomas Hellat otseselt kirjutab, on aga üks vähetuntud lehekülgi meie ajaloost – salajane

sõda Eestis. Kahe maailma piiril olev Eesti Vabariik oli oma sünnist kuni surmani salajase sõja tallermaaks. Teise maailmasõja ajal toimus siin sõjategevuse ühe osana võitlus Nõukogude Liidu ja Kolmanda Reichi luure vahel, milles löid kaasa ka naabermaa Soome luure ja Eesti rahvuslased. Kõige selle keskel seisis Toomas Hellat, kas ise osaledes või siis vähemalt nähes, kuuldes ja teades. Olid tema motiivid oma ülestunnistusi KGB vangikongis kirja pannes siis millised tahes, kuid need olid "puhtsüdamlike ja ammendavatena" väärtuslikud tollal julgeoleku uurijatele, veelgi väärtuslikumad on need aga tänapäeval – Eesti ajaloo tarvis.

Siinkohal tuleb märkida, et Tunas ilmunu seda teemat veel ei ammenda. Kõigepealt jääb juba Toomas Hellati ülestunnistustest avaldamata osa pealkirjaga "Saksa luure" (ERAF, f. 129, n. 1, s. 24585/1. kd., l. 272–280), milles ta annab ülevaate nii Saksa luureorganisatsioonist üldse kui ka selle tegevusest Eestis. Ajakirja mahulisi võimalusi arvestades poleks selle täies mahus publitseerimine otstarbekas, kuid hädatarviliku allikana Teise maailmasõja kohta Eestis oleks ajaloolastel, eriti kitsamalt luureajaloo uurijatel, seda vajalik tunda.

Märkimist väärib, et Toomas Hellati ülestunnistus polnud ainus omataoline. Samalaadsed põhjalikud ja detailsed omakäelsed ülestunnistused pani kirja ka tema kaas-

võitleja Ülo Jõgi (ERAF, f. 129, n. 1, s. 779). Teineteist täiendavate ja täpsustavatenä on mõlemad tunnistused asendamatuteks allika- teks antud teema käsitlemisel. Kuid *last but not least* tuleks alustada Ülo Jõgi raamatuga “ERNA legendid ja tegelikkus” (Tallinn, 1996).

Toomas Hellat lõpetas oma ülestunnistu- sed nende lõpuosa pealiskaudsuse väljava- bandamisega, sest “vahepeal on ülesse ker- kinud kava täielikkude memuaaride kirjutat- miseks, kus siis tahan käsitleda põhjalikult ka kõiki detaile ja ühtlasi püstitada teatava mä- lestusmärgi oma elu senisele, nüüd juba lõp- likult möödunud faasile”. Selle kava ta ka teostas, tõenäoliselt 1960. aastate paiku juba pärast vabanemist vangilaagrist. Seda paari- sajaleheküljelist mahukat autobiograafiat aga Riigiarhiivis ei ole.

Järgnevale elulookirjeldusele pole Hellat pealkirja pannud, venekeelsele tõlkele on ilm- selt ümberpanija poolt lisatud “Moja agen- turno-nacionalističeskaja dejatel’nost’”. Do- kument avaldatakse vastavuses originaaltek- stiga. Selguse huvides on lisatud komasid ja muid kirjavahemärke, samuti hulgaliselt taandridu. Kohendatud on ka mõningate sõ- nade õigekirja (materjaalne – materiaalne, offensiiv – ofensiiv, sõjatandrel – sõjatandril jne.), muidu on autori kirjpilt muutmata. Dokumendi on publitseerimiseks ette valmis- tanud Tõnis Ritson.

Tiit Noormets

Sündisin 1920. a. Tallinnas, isa olles kõrge- mates riigiametites, ja veetsin lapsea Varssavis ja Helsingis (suveti Eestis). Esmakordselt astusin kooli Helsingis (sealne Sak- sa kool) 1928. a. ja lõpetasin algkooli Tallin- nas 1933 (Westholmi gümnaasiumi juures). 1933. a., isa siirdudes riigikohtunikuks, asu- sin elama Tartu, kus astusin ja lõpetasin güm- naasiumi 1938. a. (Treffneri gümnaasium). Olin paremavõitu õpilane, andekas, kuid ot- seses koolitöös mitte eriti hoolas. Olles laial- daste, eriti humanitaarsete-filosoofiliste hu- videga lugesin väga palju, omades laialdasi teadmisi paljudel aladel, kuid mitte leides ala, kuhu end täiel määral kontsentreerida, huvid olid liiga laiad. Suved veetsin rännates kodu- maal või tegeledes merespordiga (Tallinna jahtklubi) külastasin purjejahil Läänemere maid.

Kuni ülikooli astumiseni olin omandanud liberaalse-tolerantliku maailmavaate, olles tugevalt mõjutatud Spinoza panteistlikust ratsionalismist. Praktilistel põhjustel astusin 1938. a. sügisel, olles veetnud suve merel Soome ja Rootsi saarestikes ja augustikuu Lihu- la linnuse arheoloogilistel väljakaevamistel, Tartu Ülikooli õigusteaduskonda. Seejuures aga jälgisin vabal ajal, mida õigusteaduskon- nas oli rohkesti, korrapäraselt loenguid filo- soofilises fakulteedis. Organiseerusin üliõpi- lasselts “Põhjala’sse”. Võtsin järjekindlalt osa Üliõpilasseltside liidu vilistlaskogude poolt korraldatud referaatõhtute tsüklist, kus pea- miselt käsitleti poliitilisi-sotsiaalseid filosoofi- lisi teemasid. 1939. a. sügisel valiti mind “Põhjala” üheks esindajaks Üliõpilasseltside liitu. Selleks ajaks olin omandanud poliitili- selt liberaal-demokraatliku maailmavaate, olles teravas opositsioonis tolelaegse režiimi autoritaarsete sugemetega. Pidasin Inglis- maad selle kehatuseks, mis kõige rohkem lähenes minu ideaalile poliitilisel alal. Meel- suselt olin siis rohkem kosmopoliit kui rah- vuslane.

1939. a. sügisel pärast Eesti – Nõukogude Liidu abistamislepingu sõlmimist, nähes sel- les esimest sammu Eesti muutmisel Nõuko- gude Liidu liiduvabariigiks, pidasin isa soo- vitusel õigeaks lahkuda Eestist, sest oletasin

samme Nõukogude võimu poolt meie perekonna vastu ja samuti ei pidanud Nõukogude korda endale vastuvõetavaks. Olles nagu mainitud kosmopoliitlikkude kalduvustega ja end mitte tundes seotud olevat Pätsi režiimiga, ei kujunenud lahkumine mulle moraalselt raskeks. Lahkusin kodumaalt veel ebakonkreetsete plaanidega astuda inglise sõjaväkke, et võidelda natsismi vastu, kuid oma nooruse tõttu (18 a.) tuli see kava veel edasi lükata.

Soomes leidsin vastuvõttu perekonnatutava pr. Artti juures, kus mul kujunes uus kodu. Asusin edasi õppima Helsingi kaubanduslikkoolis, kus aga praktiliselt ei saanud puhkeva sõja tõttu õpinguid alustada, kuna õppeasutus suleti.

1939. aasta viimastel päevadel kutsuti mind Soome vägede peakorteris propaganda osakonda eesti keele saadete raadio diktoriks, missuguse koha peale oli mind soovitanud prof. Lauri Kettunen, nagu kuulsin hiljem. Selle koha peal töötasin kuni nende saadete lõpetamiseni Eesti valitsuse palvel 1940. aasta vist aprillis. Edasi elasin pr. Artti juures mitte midagi tehes, kuna maailmas arenesid sündmused ühenduses Saksa võiduka pealetungiga läänes. Nende sündmuste algades oli mul kindel tahtmine rutata Norrasse vabatahtlikuna sakslaste vastu, kuid sellest hoidis mind tagasi isa ja pr. Artti, kelle soov oli, et jatkaksin sügisel oma õpinguid ülikoolis. Järgnesid Prantsusmaa sündmused, mis mind sel määral masendasid, et samaaegsed sündmused Eestis (1940. a. juuni) mind enam eriti ei kõigutanud ja justkui varju jäid. Tõsi küll, algul tervitasin Pätsi režiimi lõppu, kuid kui ilmnes sündmuste lõplik käik – ühinemine Nõukogude Liiduga – olin lõplikult masendatud. Oli purunenud minu senise orientatsiooni (demokraatlik-kosmopoliitne) reaalne alus läänes, demokraatiate reaalne jõud. Toitsin end süstemaatselt Londoni raadio saadete, kelle rahulik-kultuurne toon aitas mind lõppeks jällegi leida hingelist tasakaalu, lootuses, et kõik ei ole veel läbi läänes. Paralleelselt hakkas mus tärkama natsionalism, nagu reaktsiooniks senisele kosmopoliitsusele. Mõjusid selleks kaasa esmajoonel viibimine võõrsil, pealegi Soome äärmiselt patrioot-

likus kui mitte šovinistlikus õhkkonnas, ja asjaolu, et Eestit sellel kujul, milles ma olin võrsunud, enam ei olnud. Ja iga asi, mis on kaotatud, ka siis, kui temasse ei olda eriti kiindunud, muutub kalliks. See hingeline seisund, paaritatud minu äärmiselt tugeva, miks seda salata – auahnusega ja kalduvusega osa võtta poliitikast – perekondlik traditsioon, küpses otsuseks võidelda oma kodumaa eest, seesuguse kodumaa eest, nagu ma seni olin tundnud, ainult et ta oleks parem, demokraatlikum ja õiglasem kõige paremas mõttes. Otsus oli nüüd tagant järgi mõeldes fanaatiline, ilma enesele aru andmata võitluse reaalistest väljavaadetest. See oli võitlus parema ja ilusaima eest, mida oli produtseerinud õhtumaa kultuur (Spengleri mõttes) või kapitalistlik kord (Marx'i mõttes) – vahe on ainult nomenklatuuris –, kuid arvan nüüd nägevat, et see kultuur või kord on oma aja ära elanud, selles on tema “süü”, s.o. kaotuse põhjus. Uus, tõusev, veel arenemisel olev sotsialistlik kultuur võitleb ta vastu nagu noorus vanaduse vastu, ja näeb loomulikult nagu noorus alati peamiselt ainult ta vigu. Kui ta näeks liiga selgesti ta paremikki, siis muutuks ta liiga tolerantseks, väheneks ta vitaliteet – ta poleks noor, ei võitleks. Kuid noor saab ometi olla ikkagi ainult noor. Kuid ka noortel on vigu, nad on aga õnnelikud, kui nad neid ei märka, õigemini neile liiga palju tähelepanu ei pööra, vanadel on aga omadus nende suhtes liiga skeptilised olla. Andestatagu mulle need filosoofilised vahemärkused, mis ei kuulu otse teemasse.

Nii siis 1940. a. sügisel küpses suur otsus minna Eestisse salaja tagasi ja mõjutada oma isa sealt ära tulema, kuna oli ilmne, et teda midagi head ei oota. Ülesanne oli raske, esiteks kuna isa ise põhimõtteliselt põgeneda ei tahtnud, soovides vastu võtta oma saatust, teiseks oli muidugi tehnilisi raskusi. Rääkisin oma kavast Vellnerile, keda olin tundma õppinud mõni aeg tagasi Helsingis, ja kellest teadsin, et omab sidemeid kõikide võimalikkude ja võimatute ringidega – lühidalt tüüpiline ajakirjanik. Vellner oli muidugi huvitatud informatsioonist Eesti üle – professionaalne huvi, ja lubas sõidu tehniliselt korral-

dada Soome luure kaudu, kes muidugi ka informatsioonist oli huvitatud. Kuna Soome võimudele informatsiooni andmine ei käinud mingil moel “kodanlise Eesti” huvide vastu selleaegsetes oludes, siis nõustusin.

Vellnerile ja soomlastele iseloomustava venitamise tõttu minu teeleminek venis augusti kuust novembrini. Kohtusin soomlastega. Mulle tehti ettepanek kaasa võtta raadioaparaat ja enne läbi teha vastav lühikene kursus, nõustusin. Septembris õppisin morset ja üht-teist Punaarmee ja laevastikust. Lõppeks hankis Vellner mulle veel ühe kaaslaste, kuna pidas vist paremaks, et teen omad esimesed sammud uuel tegevusalal seltsis vanema ja üle piiri minekul juba väikeste kogemustega inimesega. Hr. Leithal – tüüpiline äriimees – oli just salaja põgenenud Eestist ja soovis nüüd veel üle tuua oma perekonda ja vist ka mõningaid varandusi, mis temale olid “äärmise tähtsusega”! Lepiti siis nii kokku, et lähme koos Eestisse, Leithal pakib omad kolid kokku, võtab kaasa omad naised-lapsed, mina tellin raadio teel kohale paadi ja ära nad sõidavad – kindlama elu poole oma varandust suurendama. Ilus kava!

Nii siis asusime teele, mina varustatud ühe äärmiselt ebapraktilise, suure kiirusega kokku improviseeritud raadiosaatjaga kohvrisk, püstoliga taskus – mis oli määratud vaikima kogu oma elu (s.t. seni, kuni ta oli minuga), ja pungil rahakotiga. Salokorpi (Soome ohvitser, kes minu asja korraldas) vabanes vastutusest püstoli ja raha eest ilusa kviitungiga, millele jätsin mälestuseks “autogrammi” – Lassila. Maabusime kesköö paiku Salmistu kandis, kuna paadimehed – soome “pensioneeritud” piiritusevedajad – hirmsa vaatide kolinaga hakkasid valama paakidesse bensiini tagasisõiduks. Rannal kohtusime mõne ähmase koguga, kes olid õnnelikud, et pääsevad minema ja trööstisid meid konventsionaalsete sõnadega. Kes nad olid, on mulle tänaseni jäänud teadmatuks. Siis olime üksi. Piirivalvet seal karta ei pidanud olema, kuna koht oli märg, ja missugune patrull teeks iga kord omad jalad märjaks välja minnes, kui saagi võimalus iga korra peale ära jaotatuna on 0,00...1%?!

Magasime ühes küünis hommikuni, astusime siis Loksa poolt tulevale bussile ja olime hommikuhämaras Vene-Turul, nagu kõige tavalisemad kodanikud. Siit algas minu põrandaalune elu, mis pidi kestma kolm kuud. Elu, milleks mul polnud kogemusi, kus mul polnud ülemusi ega abilisi, kus kõik abistajad tuli otsida ise ja mis kõige hullem, kus polnud mingit piiritletud ülesannet, ainult et “igakülgne informatsioon on huvitav” ja “toimida oma äranägemise järgi”. Kuna olin ilma igasuguste paberiteta, mis võisid tõendada minu või mingit teist isikut, siis elasin “kui linnukene oksal” ilma kindla elukohata, s.t. kui hakkasin kuskil pool pererahval närvidele käima, õigemini, kui märkasin, et “röömutame teid nähes, kuid veel röömsamad oleksime, kui lahkuksite”, siis juba peenetundelikkuse tõttu, nii palju kui olukord lubas, otsisin uue peatuskoha.

Primaarseks mureks peale korteri oli raadioside. Aparaat oli reisi peal väga saanud ja nii ei tulnud sealt kippu ega kõppu. Nii jäigi vaene Leithal Eestisse ega pääsenudki Soome tagasi oma perekonna ja varandusega.

Mõne aja pärast õnnestus mul oma aparraati ühe seltsikaaslaste raadioamatööri abiga parandada ja tema (Pärjel) kaudu tutvunud Topsisiga, hakkasin üritama mõlemapoolset sidet. Minu aparraat oli nimelt ainult saatja ja peale selle puudus mul oskus morsemärkide vastuvõtuks, sest olin õppinud ainult saatmist nagu see Soome luures sel ajal üldseks kombeks oli. Neil ei olnud sel ajal üldse kaasaskantavat miniatuurvastuvõtjat.

Talitsin siis nii, et saatsin pimedalt ja palusin kviteerimist teatud ajal, teatud lainel ja teatud leppemärgiga. Tops omalt poolt üritas siis seda kviteerimist oma amatöörvastuvõtjal kinni püüda. Seesugune kombinatsioon meil aga ei õnnestunud. Pärast aga kuulsin, et soomlased üht minu saadet olid kuulnud ja juhuslikult seda, kus neid hoiatasin, et Soome põgenenud kolonel Kasak¹ näib tõenäo-

¹ Vt. selle kohta E. Kasaku käsikirjalised mälestused VII osas (Riigiarhiiv, Eesti Sõjaveteranide Sõprusühingu sõjaajalooliste dokumentide ja trükiste kollektioon, hetkel korrastamisel).

liselt olevat NKVD teenistuses. Kasak vahistati Soomes ja samuti langesid kahtluse alla teised Soome põgenenud kõrgemad sõjaväelased nagu Kanep. Kuidas nendega lood tegelikult olid, on mulle teadmatuks jäänud. Hiljem ära minnes andsin oma saatja Topsile üle, kes ühenduses oma isikliku vastuvõtjaga pidi juba pidama mõlemapoolset sidet. Kord teda Soomes veel kuuldi ja pärast järgnes lõplik vaikus. Üldiselt ei pannud ma sel ajal raadioühendusele erilist rõhku, kuna siis rahu ajal ei olnud selliseid kiireloomulisi fakte, mille üleandmine raadio teel oleks omanud erilist väärtust.

Otsustasin siis koguda endale üldist informatsiooni nii palju kui võimalik ja sellega üle minna. Lugesin raadiosidet oluliseks võimaliku sõja puhul, kus sündmuste areng kiirem, ja jätsin seetõttu oma siinsetele abimeestele Tallmeistrile ja Luugile ühenduse võimaluse Topsiga s.o. raadiosidega – nii “igaks juhuks”. Mingit kindlakujulist organisatsiooni kindlate ülesannetega minust Eestisse maha ei jäänud, vaid pärandasin edasi omad ülesanded: “kõik on huvitav”, “toimida täiesti oma äranägemise järgi”.

Küllastasin veel kolonele Soodlat ja Sinkat Vellneri soovitusel, et kuulda nende arvamust olukorrast ja pörandaaluse võitlusorganisatsiooni loomisest. Viimases küsimuses asusid mõlemad passiivsele seisukohale, Soodla olles ise ümberasumas Saksamaale ja Sinka pidades riisikot võimalikkude positiivsete tulemustega võrreldes liiga suureks. Tegin hiljem veel sarnase ettepaneku kapten Pärilinile Tartus, kuid tema keeldus, öeldes, et nemad nooremad ohvitserid, kes lähemalt – ei tea, oleksid valmis midagi säärast tegema ainult lühike aeg enne suurema sõja puhkemist Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel ja juhul, kui see sõja puhkemine oleks absoluutselt kindel. Pärast neid katseid loobusin ise ka sellest kavast, pidades end üksinda liiga nõrgaks. Huvitavaks episoodiks osutus veel kokkupuude Saksa luurega Soodla naise poja (esimesest abielust) Horst Försteri kaudu, kes seal tegev oli. Mulle tehti ettepanek nendega koos töötada, kuid ma keeldusin, kuna meie poliitilised platvormid olid liiga erinevad. Nii kau-

gel olin ma tol korral veel praktilisest reaalspoliitikast! Arenes ju tol korral Wawell'i ofensiiv Aafrikas edukalt ja ma arvan, et ma lootsin sel ajal Saksa – Nõukogude Liidu konfliktlikult korral mingisugust Inglismaa vahelesegamist meie kasuks. Kõige utoopilisem soovunelm.

Minu kolmekuise pörandaaluse tegevuse tulemuseks oli siis pilt olukorrast Eestis, mille ma sain väga mitmetelt isikutelt, kellega olukorrast kõnelesin ja keda omalt poolt informeerisin selleaegsest olukorrast välismaal, nii palju kui see mul teada oli. Sõjalised andmed, mis ma omandasin, ei olnud ülevaatlikud, vaid katkendlikud ja põhjenesid peaaugjalikult omal vaatlusel, mis samuti oli rohkem juhuslik kui plaanikindel. Väärrib veel märkimist, et ma ei viinud üle mingit kirjalikku materjali, vaid säilitasin kõik omas mälus nii hästi või halvasti kui suutsin. Veebruari kuus, kui oli põhjust arvata, et Soome laht oli üleni jääs, võtsin suusad ja ühe valge lina, sõitsin õhtu poole Kadriorgu suusatama nagu lugematud teised. Pimenedes seisatusin hetkeks Maarjamäe jalal mererannal, ja et “õhk oli puhas”, võtsin ümber valge lina ja jättes Tallinna mõlemate majakate tuled ühele joonele oma selja taha liikusin merele, kus varsti pärast keskööd juba hakkasin nägema Porkkala majaka tuld. Jõudsin majakale kell 10 hommikul, olles olnud teel 14 tundi. Minu teada on see lahe ületamise rekord üle jää ja püsib vist tänapäevani.

Soome rannavalve võimud toimetasid mind Helsingi poliitilise politsei kätte, kus mind isegi luku taha taheti panna, kuid pärast minu energilist protesti võeti ühendus peastaabiga ja seal saadeti ohvitser, kes mind politsei küüsisst päästis. Hiljem tegin Salokorpi juures oma reisi tulemustest ettekan- de, mis seal üles kirjutati. Puudutasin, kui õieti mäletan, peamiselt sõjalist ala. Hiljem tegin veel ise täiendavaid kirjalikke aruan- deid, missugused kinkisin Vellnerile, kes neid juba oma äranägemise järgi edasi kasutas. Pikem jutuajamine oma reisi tulemuste üle oli mul veel major Kristjaniga, kellega koh- tusin siis esmakordselt – Vellneri juures.

Märtsi lõpul 1941. a. küsis mult Salokorpi, kas mul on huvi läbi teha parašütistide kiirkursus. Asi huvitas mind ja nii sooritasin kolmepäevase kursuse Jyväskylä, tehes 2 hüpet ja ühtlasi esimese sõidu lennukiga.

Aprilli algul alustati Helsingi lähedal Sökö's luurekursustega Eestist tulnud vabatahtlikele. See oli Soome peastaabi luureosakonna üritus, kuid nagu hiljem ilmnas, toimusid kursused sakslaste materiaalsel toetusel. Kursustest oli 14 osavõtjat. Mind värbas sinna tõlgina-usaldusmehena ja osalt ka lektorina ametisse major Kristjan. Sain seal ms. palka 1000 Smk kuus, peale selle prii ülalpidu. See oli esimene palk, mida ma Soome luurelt vastu võtsin.

Kursuste kava moodustas peamiselt raadioalaline väljaõpe. Peale selle olid loengud Punaarmee struktuuri ja relvastuse kohta, tegeleti palju spordiga, õpiti praktiliselt käsitlema Punaarmee jalaväerelvi, tutvuti algeilisemate sabotaaži meetoditega jne. Hiljem võeti veel läbi lühendatud koondrivi ja lahk-rivi, võitlus, liikumine ja elu metsas, võitlus asulates ja hoonetes, praktilised meredessandi harjutused jne.

Alates 1941. a. maikuu lõpust hakkas ilm-nema sakslaste otsene osavõtt ettevõttest. Kaks nädalat enne sõja puhkemist külastas kursusi major Kristjan ja teatas juba sõja puhkemise kuupäeva. Helsingis asutati kolonel Kure juhtimisel eesti vabatahtlik dessantsalk, kellele korraldati kiireloomuline väljaõpe. Hiljem liideti Sökö kursusel dessantsalga-ga, kusjuures olin kursuslaste pealikuks. Hiljem kursusel jaotati dessantsalga üksikute osade vahel või varuti eriülesandeks. Kogu ettevõtet tervikuna nimetati märgusõnaga "Erna".

Teatud hingelisi raskusi tekitas minule ja teistele kursuslastele (vapside vaimu meis ei olnud) koostöö sakslastega, mis oli alanud ilma meie teadmata ja avaldus meile äkki sündinud faktina. Kuid tuli sellega leppida. Pealegi lubasid sakslased meile, olgugi ainult Kristjani suu läbi, Eestile vabadust ja iseseisvust ja ilma mõjuta polnud ka fakt, et asjaga tegelevad saksa ohvitserid oskasid võita poiste usaldust oma isikutega. Ka vanne, mille ernal

lased andsid, kõneles "võitlusest Eesti vabastamiseni" ja "alistumisest vajalikule distsipliinile saksa sõjaväe seaduste kohaselt". Sealjuures vorm, mida me kandsime, oli Soome.

Üldiselt puudus plaan "Erna" rakendamiseks, mis oleks tehtud juba ette. Plaane improviseeriti terve rida, isegi katsetati mõningaid, kuid üldpilt sai juhusliku ja improviseeritud ilme. Selle plaanitsemise juures tutvusin esmakordselt lähemalt kapt. Cellariusega.

Minu isiklik tegevus "Ernas" piirdus järgmisega. 20. juulil 1941. a. pidi langevarjudega alla heidetama kaks gruppi, üks Virumaale, teine – Jõgi ja mina Harjumaale. Istusime neljakesi "Heinkel 111"-s. Jõudnud vastavale kohale, väljus lennukist esimene grupp ja meie hakkasime ootama oma järjekorda, kuid oma imestuseks nägime varsti oma all uuesti Soome lahte, siis saari ja maandusime uuesti Malmi lennuväljal (Helsingi juures). Sakslaste jutu järgi olevat õhutõrje tuli neid takistanud meid allaviskamast, minu mulje oli, et nad kaotasid orienteerumisevõime. Järgneval ööl kordasime katset ja sel korral õnnestus. Maandusime Voose küla lähedal Harjumaal. Käsu kohaselt otsisime üles kolonel Kure oma meestega, et neile edasi anda informatsiooni üldolukorra üle ja sealt Kautla juurest, olles oma gruppi täiendanud veel kahe mehega, liikusin Neeruti mägedesse, kus lähedal Lasilas pidi asuma Nõukogude 8. armee staap, kelle tegevuse silmaspidamine võimaluse piires oli minu grupi ülesandeks. Elasime Neeruti mägedes ühes ühe kohaliku "metsavendade" salgaga ja püüdsime ilma erilise eduta saada teateid staabi kohta. Kõrvalülesandena jälgisime liiklust maanteedel ja raudteedel Tapa–Rakvere rajoonis. Dokumentide saamise sihiga üritasime kallaletungi ühele autole, mis aga ebaõnnestus. Et meie vastuvõtuaparaat rikki läks, siis saatsime pimedalt, paludes kviteerimist ringhäälingu kaudu. See süsteem töötas oivaliselt.

Nii viibisime Punaarmee tagalas üle kahe nädala ja siis rinde jõudes meieni ja 8. armee staabi ära kolides tulime läbi rinde sakslaste poolele. Läksime 18. armee staapi Viljandis, kellele oli allutatud vahepeal terve "Erna" ettevõte. Sooritasin veel kaks luureretke, ühe Loksa rajooni ei kellegi maale, teise Tallinna

rajooni Punaarmee tagalasse ja tulin siis Rakveresse, kuhu staap vahepeal oli kolinud. Töötasin lühikest aega staabis, kuna olin end vigastanud mootorratta õnnetusel ega võinud mõni aeg liikuda. Augusti lõpul võtsin veel osa väikesest üritusest merel, mis aga kujunes ainult Prangli juures kuivale jooksnud auriku “Eestiranna” peal olnud meeste ära-transportiks mandrile. Pärast Tallinna vallutamist kolis “Erna” staap Tallinna, kus toimus ümberformeerimine. Tegutsesin siitpeale “Erna” juhi Reinhardt’i adjutantina, kellena mul avanes hea võimalus tutvuda Saksa armee juhtimise mitmesuguste instantsidega, kuna liikusin koos Reinhardtiga väga palju ringi. Septembris võtsin osa Saaremaa operatsioonist, millega ka lõppes minu ja ka “Erna” sõjaline tegevus. Tegutsesin siis Tallinnas “Erna” demobilisatsiooni alal, kus tutvusin huvitavate dokumentidega, mis valgustasid sakslaste püüdeid s.o. käske kõrgemalt poolt igati takistada tekkimast mingisugust eesti armeed. See oli esimene pilk sakslaste tegelikku “Ostland-poliitikasse”.

Oktoobris külastasin 18. saksa armee staapi Siverskajas, Põhjarinde staapi Pihkvas, kus esiteldi feldmarssal Ritter von Leeb’ile ja Peastaapi Berliinis, kus esiteldi saksa Abwehri (luure) ülemale admiral Canarisele. Veetnud seejärel mõned nädalad ühes Reinhardt’iga Saksamaal puhkusel Harz’i mägedes, Magdeburgis Reinhardt’i kodus j.m., pakuti meile pidulik eine Saksa sõjavägede ülemjuhatuses esindaja poolt, annetati stipendium edasiõppimiseks Saksamaal ja seejärel saabusin tagasi Eestisse, kus vabanesin Saksa sõjaväest arvates 10. novembrist 1941. Vaatamata rikkalikust “mee moka peale määrimisest”, mis minule ja mõnele teisele kaaslasele sakslaste poolt osaks oli saanud, ja vaatamata otsekohestele sõbralikkudele sidemetele, mis mind sidusid isiklikult nii Reinhardti kui ka Cellariusega, kes muide omavahel kuidagi läbi ei saanud, oli mul vahepeal selgunud saksa poliitika tõeline pale Eesti suhtes, nii nagu ta mul varem selge oli mõningate teiste Euroopa maade suhtes. Ühtlasi olin tundma õppinud suhteliselt hästi Saksa armeed ja ka ära tundnud tema nõrkused.

Nii siis alates novembrist 1941 olin vaba “tööta tööline”. Sel ajal otsis mind üles Ernst Ronimois, kellel olid äärmiselt selged vaated sakslaste poliitiliste taotluste kohta Eestis. Temaga läbi käies ja poliitilisi probleeme läbi arutades kristalliseerusid ka minu poliitilised vaated ühtlustatuna tema omadega. Diagnoosisime meie olukorda järgmiselt. Nõukogude Liit kui tegur Eesti saatuse kujunemisel oli oma osa läbimänginud. Peamine teene selles oli Saksamaal. Kuid Saksamaal endal polnud sugugi meile vastuvõetavad kavatsused Eesti suhtes. Sellest järeldus otsustav võitlus Saksamaa vastu. Üksinda olime selleks liiga nõrgad, oli tarvis liitlasi. Milles seisnesid siis meie ülesanded? Avalik võitlus sakslaste vastu sabotaaži, terrori jne. teel ei olnud meile vastuvõetav, sest vastavalt sakslaste repressioonide taktikale, mida nad kasutasid mujal ja ilma kõhklemata oleksid kasutanud ka meil, oleks see taktika meie väikse rahvaarvu juures meile liiga suurt verehinda maksma läinud ja seda just eliidi suhtes, kes nagunii oli juba tunduvalt kannatanud. Pealegi ei oleks me Eestis omalt poolt sakslasi mõjuvalt tabada suutnud. Mis puutub propagandasse rahva seas, siis ei pidanud meie seda oluliseks, kuna sakslaste käitumine rahva seas iseenesest opositsiooni esile kutsus ja kõige paremaks saksa vastaseks propagandaks oli. Lugesime kõige olulisemaks sidemete jaluleseadmise liitlastega, millele iseenesest lisandus nõue, et meie endi oludest ise igal ajal ja igalt alalt põhjalikult informeeritud oleksime. Selles seisnes meie peamine võitlusprogramm. Kui mitte arvestada meie hinnangu ekslikkust Nõukogude Liidu suhtes, peab ütleva, et meie väljavaated Saksa vastu olid üsna reaalsed, kuna olin juba sel ajal täiesti selgelt ära tundnud sakslaste nõrkused, mis neid varem või hiljem paratamatult karile pidid viima.

Külastasin Tartut, kus kohtasin prof. Orase ja Otsaga, kellega eeltoodud seisukohad läbi arutasime. Samalaadsed mõtetevahetused toimusid seal ka Laiu ja Niilusega, kes olid juba moodustanud kitsa põrandaaluse grupi, kuid kelle tegevus minule tundus liiga ühekülgne soome-orientatsioonilises akadee-

milises vaimus. Üldisemas mõttes oli jutuajamisi üsna laia Tartu akadeemilise kohvikuseltskonnaga, kuid nende vaim osutus liiga teoreetiliseks, s.t. nad seisid samadel põhimõtetel, kuid neist ei oleks saanud kunagi aktiivseid teoinimesi.

Käisin korraks Soomes, kus mul oli samasisulisi mõtetevahetusi Varma ja Vellneriga ja ühtlasi sondeerisin soomlaste seas pinda, kuivõrd see oli juba vastuvõtlik meie strateegiale. Peab ütleva, et soomlased enamuses tol ajal olid veel liiga sakslastest sisse võetud, et neil oleks leidunud täit arusaamist meie seisukohtadest. Üksikuid isikuid ju leidus, kuid seda peamiselt akadeemilistest ringidest, s.o. vastavad meie Tartu akadeemilistele kohvikuringidele – teoreetikud-passivistid kritiseerijad, kuid mitte tegutsejad. Neilt võis oodata ainult “moraalset tuge”.

Nii olin ma parajasti sondeerimas ringkondi, kellele rajada kavatsetavat informatsiooni organit, kui mulle tehti Kure kaudu ettepanek soovitada eestlasi Saksa luurele, kes oleksid nõus töötama Inglismaa vastu. Ettepanek oli huvitav ja teda tuli kaaluda oma kavatsetava võitlustaktika taustal. Tä võimaldas:

1) sidet inglastega, mis meil sel ajal praktiliselt puudus, kuna ainukene eksisteeriv Eesti – Varma – Rootsi emigrandid – Torma – *Foreign Office* töötas esiteks äärmiselt juhuslikult ja halvasti, teiseks oma ametliku iseloomu tõttu oli äärmiselt paindumatu;

2) osutada inglastele teeneid, et neid meie asjas rohkem huvitada.

Et mõlemat võimalust maksimaalselt ära kasutada, pakkusin ma Kurele iseennast, sest omasin eeliseid, mida kellelgi teisel ei teadnud olevat: võrdlemisi hea pildi saksa sõjamasinast ja tema kommetest, teiseks oskuse või omaduse sakslastele imponeerida, mis oli tähtis usalduse võitmiseks. Kaaslasteks valisin Talgre, keda võisin igati lugeda enesega võrdseks, ja Avarmaa, hoopis teist laadi isiku, kuid kelle lojaalsuses enese vastu ma ei kahelnud ja kelle täpne keelteoskus ja kõrge intellekt olid vajalikud töö jaoks juba inglaste pool – rohkem sekreterina.

Et end inglaste juures rehabiliteerida, hankisin Ronimoisi, Orase ja Otsa juures en-

dale rekommendatsiooni mõningate inglaste jaoks. Jaanuari kuus 1942 käisime korraks Riias, kus kohtusime kahe härraga Hamburgi luureasutisest (Ast X²), kellega toimus väga lühikene jutuajamine ja kus andsime formaalse teenistusallkirja. Seejärgi tulime tagasi Eestisse, kust meid veebruaris uuesti Riiga kutsuti, kuhu asusime elama kuuks ajaks, õppides Ast Riga juures raadioala, s.o. morset ja raadioehitust. Märtsi kuus kutsuti meid Hamburgi, kus asusime elama pansioni, jatkates samal ajal samu õpinguid, mis meil olid Riias, kuni praktilise sidepidamiseni omaehitatud aparatuuridega suurtel distantsidel.

Elasime seesugust laiska ja mugavat, lõpmatuseni tüütavat elu kuni juuni kuuni. Ohvitser, kes meie asjaga tegeles, tegutses nähtavasti väga palju, sest viibides alalõpmata reisidel terves Euroopas ei jatkunud tal meie jaoks pea sugugi aega. Harva toimuvatel jutuajamistel temaga kaalusime mitmeid võimalusi inglaste poolele pääsemiseks. Üldine plaan oli, et meie läheksime poliitiliste põgenikkudena-natsionalistidena läbi mõne neutraalse maa. Olid kõne all Rootsi, Portugal, Türgi, kuid konkreetsete ettevalmistusteni kunagi ei jõudnud. Oletan, et sakslastel tekkis kahtlus meie siiruses nendega koos töötamisel, ka kuulsin pärastpoole, et Kevend, kes teenis pärast “SD”,³ oli sakslasi meie suhtes hoiatanud. Igal juhul loobusid sakslased esialgsest kavast ja tegid juuni kuus 1942 meile viisaka ettepaneku osa võtta mereväe luure kommandost, mis pidi saadetama Egiptusesse. Et oleks olnud kahtlane nõuda esialgse kava läbiviimist või teenistusest lahkumist ja et muud valikut polnud, nõustusime. Pealegi ei olnud Egiptus sugugi nii halb koht meie plaanide teostamiseks.

Astusime siis oma valenimede all mereväkke, saime mundryid ja asusime kasarmusesse, kus toimus päris tavaline lühendatud sõjaline väljaõpe. Kommando “Marko”, nagu seda meie üksust kutsuti, koosnes umbes 40 mehest. Kogu tema olemusele andis oma pitseri tema juht kapten-leitnant Obladen.

² Ast – Abwehrstelle, sõjaväeluure osakond.

³ SD – Sicherheitsdienst, julgeolekuteenistus.

Eraelus tööstur-miljonär, äärmuseni edev ja auahne inimene, loomult mitte rumal, kuid kellel haiglane edevus ja teatraalsus pimestas intellekti. Olles äärmiselt vilunud sõjaväe ja eriti luure diplomaatlikes võtetes ja intriigidis ja kasutades enda auahnuse rahuldamiseks kõiki abinõusid, koostas ta endale tõelise operetikommando.

Et sellist fenomeeni üldse mõista, peatun natukene tema tegevuse juures enne kui temaga tutvusin. Ta oli ühe oma koostatud kommandoga osa võtnud sakslaste sõjalisest jalutuskäigust Kreekasse 1941. a. Liikudes kindluse mõttes võitlevate üksuste kannul, oli tal õnnestunud leida põgenevate inglaste poolt hooletusest maha jäetud dokumente ja kaarte, mitte väikese sõjalise tähtsusega. Seda leidu oskas ta nii suureks puhuda ja serveerida niisuguse sousti all, et sai Hitlerilt isikliku tänukirja, admiralilt (Schuster) kingituseks maastikuauto, I kl. raudristi (ilma et ise pauku oleks kuulnud või lahinguid eemaltki näinud) jne. Peale seda oli ta tehtud mees kõikides kõrgemates staapides. Iseloomustav tema kohta on, et ta üksinda omas toas harjutas peegli ees kangelaslikke või hitlerlikke poose.

Kommando "Marko" oli ärasõiduvalmis augusti lõpuks 1942. Tema varustus oli luksuslik ja selle hankimisel ei teeninud mitmed asjaosalised mitte väikest vaheltkasu. Teele asuti omaette ešelonina Hamburgist pärast paraadi ja teatraalset sõitu läbi linna. Kaasa veeti ülikülluses mootorsõidukeid, kaks mootorkaartert, hiiglatagavara konserve sealihast ja porganditest maasikate ja spargelini, veini, napse, sigarette, kümnete kastide viisi eraldi valmistatud rahuage kvaliteediga õlut jääga vooderdatud vagunis, fotokopeeraparaatuur, jne., jne.

Jõudnud Salonikasse selgus, et kommandot Aafrikas ei vajata, kuna Rommeli ofensiiv oli ummikusse sattunud. Järgnes Obladeni läbirääkimine admiral Schusteriga Sofias, ja kommando määrati Kaukasusse, kus Obladen lootis teenida loorbereid ja eelkõige rüütliiristi – tema elu unistus!

Kommando isiklikusse koosseisu kuulusid ohvitserid kapten-leitnant Obladen, leitnant Bröcker ja leitnant Sessler, vajalikud

allohvitserid ja veltveebliid, kümmekond autojuhti, sama palju paadimehi ja telegrafiste ja 8 tõlki. Ettevalmistus oli 100% Egiptuse jaoks, s.o. inglaste vastu. Kaukasuses seisis kommando "nagu lehm kõrgahju ees" (Obladeni sõnad). Ainukesed juhuslikud vene keele oskajad olime kahekesi Tälgrega ja üks tõlk Lõfing. Meie olime siis ainukesed, kes üldse mingisugust luurealist tegevust üles näitasime, s.o. piirdusime sõjavangide ülekuulamisega ja otsisime mööda Novorossiiski linna endisi meremehi, kellelt saada iganenud andmeid Musta mere laevastiku kohta. Vahelduseks oli minu käik Semašo mäel, kust pidin vaatlema liikumist Tuapse sadamas, missuguse ettevõtte tulemus aga algavate vihmade tõttu oli puhas null – sadamat ei olnud läbi pilvede enam näha. Elasime Novorossiiskis lõbusat ja mugavat elu, kuhu vaheldust töid pidev akende purunemine kahuritule mõjul ja jõulude ja uue aasta vastuvõtt, mida aitasid sisustada kolmest kohast kahekordsele meestearvule välja võetud jõulumaiustused (võimalik ainult Abwehri!) ja Abrau-Dyrso šampanjerifarm.

Isiklikult tabas mind jaanuaris 1943 teistkordselt kollatõveataak ja siirdusin haiglasse. Haigena tegin kaasa ka ärasõidu Kaukasusest kuni Sofiani, kus jäin lebama haiglasse, s.o. veebruaris 1943. Pärast tervenemist tulin aprilli alguseks tagasi kommando juurde, mis asus siis Cavallas bulgaarlaste poolt okupeeritud Kreeka alal. Samal ajal sõitis Tälgre puhkusele Eestisse. Avarmaa oli juba varem (detsember 1942) lahkunud kommandost ja siirdunud Eestisse tagasi.

Cavallas kommando praktiliselt mitte millegagi ei tegelenud, kui välja arvata patrulleerimine mootorkaartritega Egeuse mere soppis. See oli väga ilus ja tervist kosutav ettevõtte, samuti minu mõnenädalane külaskäik Athose munkade vabariigi – turismi seisukohalt ääretult huvitav. Sakslaste andmetel pidi Athosel asuma inglise luure keskus. Et sellega tutvuda, tegin sinna väikese löbureisi. Inglise ei avastanud, aga ei püüdnudki seda eriti agaralt teha.

Mai kuus saabus Talgre puhkuselt tagasi, tuues enesega kaasa värske ülevaate Eesti oludest. Otsustasime mitte enam üle minna inglaste poole, mis meil Cavallas oleks olnud võimalik, vaid katsuda tagasi pääseda Eestisse. Põhjustas seda muutunud olukord, kus meie tuginedes usaldusele, mida pärast nii pikka teenistust ja valmisolekut võitluseks ka inglaste vastu sakslaste juures olime saavutanud, Eestis olles oma eesmärgi saavutamiseks kõige rohkem oleksime suutnud ära teha. Pealegi oli Ronimoisi, Otsa ja Orase siirdumisega Rootsi ja Kulli tegutsemisega informatsiooni kogumise alal Eestis vajalik kontakt inglastega juba saavutatud. Tuginedes nendele kaalutlustele panime kõik rattad käima, et saavutada oma ümberkommandeerimist Tallinna. Cellariuse abiga, keda Talgre puhkusel olles oli kohanud, see meil õnnestuski. Juuni kuus 1943 sõitsime Hamburgi, kust pärast oma suhete likvideerimist Ast X-ga saabusime Tallinna sama kuu lõpul.

Tallinnas võttis meid vastu Cellarius kui vanu tuttavaid, mainis, et olukord Eestis on meie äraoleku ajal tunduvalt muutunud ja nimelt meile võib-olla ebameeldivas suunas. Tema seda kritiseerima ei hakka, aga sinna midagi parata ei saa. Palus ainult, kui me ühel päeval leiame, et meie südametunnistus enam ei luba temaga koos töötada, seda temale avalikult öelda. Lõpetaksime siis oma vahekorra ja asuksime ametlikult vaenujalale. Muidu oli ta väga lahke ja lubas meid puhkusele. Kasutasin puhkuse aega tutvunemiseks muutunud olukorraga.

Nagu juba tähendatud, olid Ots j.t. juba loonud sideme inglastega. Neid toitis informatsiooniga Kull oma loodud organisatsiooni abil. Informatsioon läks esmajoones siis eesti pagulastele. Viimased aga moodustasid nii Helsingis kui ka Stockholmis õige mitmeid gruppe, kelledest mõningad omavahel ottsel vaenujalal seisid. Iga üks kogus informatsiooni Eesti kohta, kes ära kasutades pidevat põgenike voolu, kes omades Eestis oma agentuuri. Iga pagulaste rühmitus politiseeris agarasti oma kogutud informatsiooniga ja omas seetõttu sidemeid (ilmselt) välismaiste luuretega, esmajoones anglo-saksidega.

Teiselt poolt oli uuesti üles kerkinud tõsine sõjaline ähvardus Nõukogude Liidu poolt. Sõjalised ringkonnad eesotsas Soodla ja Sinkaga üritasid selle vastu organiseerida oma sõjalist jõudu, nii palju kui nendes oludes võimalik. Sakslased Eesti sõjalise potentsiaali kasvamisest meeleldi ei näinud, tahtes seda aga meeleldi oma huvides ära kasutada, lubasid sel jõul tekkida ainult seesugustes tingimustes, mis olid äärmiselt vastuvõetamatud rahvuslikele ringidele. Et tarve sõjalise jõu järgi imperatiivne oli, teiselt poolt aga mingeid vahendeid ei olnud sakslasi sundida lubama eesti armee loomist eestlastele vastuvõetaval kujul, eelistasid Soodla ja Sinka koostööd sakslastega neid pidevalt veenda püüdes tõelise eesti armee loomise tarvilikkuses, s.t. Eesti iseseisvuse tunnustamise teel. See oli aga risti vastu pagulaste püüetele, kellele iseseisvuse vastuvõtmine sakslaste poolt tähendas poliitilist surma anglo-sakside juures.

Samal ajal toimus massiline põgenike vool Soome ja vähemal kujul ka Rootsi. Põhjused olid mitmesugused, kuid olulisema osa juures – see on rahvuslikult häälestatud nooruse juures – oli valdavaks põhjuseks väljapääsu otsimine dilemmast, mille sarvedeks olid kaks eespool kirjeldatud vastandlikku poliitilist voolu. Ühelt poolt ei olnud neile vastuvõetav teenimine SS üksuses, eriti väljaspool kodumaa piire laiali paisatuna kaugetel rinnetel, et surra Suur-Saksamaa eest, teiselt poolt ei pidanud nad võimalikuks jääda passiivselt pealt vaatama kodumaale lähenevat hädaohtu. Astuti siis Soome armeesse, et sellisel teel omandada väljaõpet, moodustada eesti üksusi ja kasutades praktilist vaikust Soome rindel ilma mõttetute ja võõrastele toodud vereohvriteta oodata aega, millal kodumaa neid kutsub.

Majanduslikult ja meeleoluliselt oli areng Eestil läinud seda paratamatut rada, mida talle ette dikteeris sakslaste idiootlik poliitika. Reaktsiooniks sellele käis terve rida inimesi ringi konspiratiivsete mõtetega ja iga vähegi poliitiliselt aktiivse isiku lemmikjaviiteks oli pörandaaluste sepitsuste plaanitsemine. Sõprade ringid, end. üliõpilasorganisatsioonide ksv!! ja vil!!, endiste poliitiliste

parteide ringid ja rakud jne. käisid omavahel koos ja targutasid probleemide kallal. Ilmus 3 põrandaalust “ajalehte”, nendest “Võitlev eestlane” Tartus Laid-Niilus ja ko. toimetusel, “Vaba Eesti” Tallinnas, pärit ETK⁴ ringidest ja “Vabadusvõitlus”, mille autorid end ümbritsevat uduloori pilutasid ainult 2 ajalehenumbri avaldamise näol. Samal ajal ei maganud ka kommunistid, kes tänu oma soliidsele ja hästi funktsioneerivale seljatagusele teisel pool rinnet võisid rakendada massilist taktikat, mis tasa tegi nende peamise nõrkuse – toetuse puudus rahva olulisema osa poolt. Suureks toeks neile just propaganda alal oli Nõukogude ringhääling, keda spordi pärast kuulasid väga laialdased ringid. Selle abil süstiti rahvasse alatasa hirmu Nõukogude võimu tagasituleku eest, millises töös Saksa propaganda Nõukogude Liitu oivaliselt abistas, kui mitte öelda oma vennaliku käe ulatas. Selle abil saavutati mitmekordselt soodus efekt:

1) hirm bolševismi ees hoidis rahvast tagasi mässust sakslaste vastu ja sundis teda isegi koostööle sakslastega – mõjuv rohi igasugustele iseseisvustaatlustele lääne demokraatiate juures;

2) valmistades rahvast ette kõige halvemaks ja tegeliku tagasituleku puhul käitudes isegi natukenegi korralikult, saavutatuks selline kontrast, et oleks leitud uus alus kommunistlikule agitatsioonile, mis 1940/41. aasta “välkümberkasvatuse” mõjul oli saanud hirmsa obaduse;

3) sunniti põgenema olude sunnil Saksa maale üsna suur hulk veel säilinud kodanliku eliiti, s.o. vaenuliku-juhtivat ringkonda, kes selle sammuga olid poliitiliselt igaveseks läbi põlenud.

Selline oli siis lühidalt iseloomustatuna olukord, milles leidsin end viibivat Eestisse tagasi jõudnuna 1943. a. juulis.

Puhkuse lõpul tegi Linneberg (Cellariuse osakonnaülem Tallinnas) mulle ettepaneku asendada puhkusele minevat tõlki “Melde-

kopf Wieckmann’i” juures Duderhofis.⁵ Võtsin ettepaneku meeeldi vastu, sest siin avanes mul kahe aasta tagant võimalus uuesti tundma õppida koha peal olukorda põhjarindel. Viibisin Duderhofis terve augusti kuu, mis oli äärmiselt huvitav. Õppisin lähemalt tundma Leningradi eelseid paiku, nii tuttavat kirjandusest – kuid millises olukorras nüüd, kus olid olnud sõja tallermaaks juba üle 2 aasta. Üle kuulates vange ja ülejooksi- kuid avanes neid nii harvaid võimalusi heita mõningaid pilke Suure Müsteeriumi – Nõukogude Liidu sisemusse.

Ka ei jäänud tähele panemata see hiigla moraalne laostumine, mis vahepeal oli toimunud nendes samades üksustes, keda olin tundnud 1941. aastal – Leningradi rindel “võitlevates” (hanejalad seepärast, et ütlesin meelsamini “liits löövates”) saksa vägedes. Kui oli teada saksa sõdurite elu tolleaegsetes Leningradi rinde kaevikutes – ühes naistega, siis ei imestata enam, kui mõni kuu hiljem need samad sõdurid tanke ja suurtükke mitte enam sõdimiseks, vaid koduloomade-praadide ja armukeste transpordiks tarvitasid. Lõppeks pakkus 1943. a. august veel üht närvide kosutust, nimelt seda hinge puhastavat sõja meloodiat, mida ei olnud enam kuulnud pool aastat.

Kui tõlk Strobel, keda Duderhofis asendasin, puhkuselt tagasi jõudis, sõitsin septembri alguses Tallinna.

Omades nüüd igakülgselt informatsiooni olukorrast kodumaal, hakkas meil Talgrega küpsema meie edaspidise tegevuse kava. Tuli rahvuslike jõudude kontsentreerimise huvides püüda lepitada ja ühe mütsi alla viia nii mitmesugused emigrantide grupid välismaal kui ka emigrandid tervikuna, ja rahvuslikud ringkonnad kodumaal, kellede viimaste eneste vahel samuti ilmnis vastuolusid. Teiste sõnadega tasandada nii isiklikud vastuolud samasisuliste gruppide vahel kui ka, mis tähtsam, ühtlustada mõlemat vastandliku poliitilist voolu: emigrantlikku-poliitilist, kes oli orienteerunud läände, andes primaadi välispoliitikale, ja kodumaist-sõjaväelist, sakslastega läbi käivat, omistades primaadi oma sõjalise jõu väljaehitamisele. Oli ilmne,

⁴ ETK – Eesti Tervitajateühisuste Keskühisus.

⁵ Duderhof – praegu Puškin (Tsarskoje Selo) Peterburi lähistel.

et mõlemad voolud eraldi olid liiga ühekülgsed, sest ühelt poolt poleks meil mingeid väljavaateid iseseisvuse saavutamiseks lootes ainuüksi diplomaatilisele toetusele läänest, ilma et meil tarvilikul ajal enesel oleks küllaldast reaalsust, s.o. sõjalist jõudu – teiselt poolt oleks olnud lootusetu ühekülgne kaasamine sakslastega, kes juba siis ilmselt olid määratud sõja kaotajaks pooleks, selleks et maksimaalsuseni arendada oma sõjalist potentsiaali ja lõplahenduse saavutamiseks lootma jääda ainult oma füüsilisele jõule terve demokraatliku maailma avaliku arvamuse vastu, kõnelemata Nõukogude Liidust nii poliitilises kui ka sõjalises mõttes. Tuli taotella kompromissi, s.o. ära kasutada sakslasi maksimaalselt, veendes neid motiividega, mis ka nende tegelikkudes huvides oleks pidanud olema ja neid mitte liiga ärritada (äärmiselt raske ülesanne sakslaste poliitilise stupiidsuse juures); samal ajal ei tohtinud meie konstitutsionaalsed organid (Uluots – kahjuks väga nigel kuju) mingil juhul asuda koostööle sakslastega, et mitte jalgu alt ära lüüa meie diplomaatial läänes, kelle ülesandeks aga oleks sealsete suurte jõudude juures arusaamist võita meie olukorrale ja näilikule koostööle sakslastega. Kui oleksime sel teel üles ehitanud oma sõjalise jõu, sealjuures aga säilitanud head suhted läänega, siis eksisteeriks meil võimalus, et momendil kui üldolukord on soodus, s.o. kui nii sakslased kui ka Nõukogude Liit omavahelises sõjas oleksid küllalt nõrgestunud (nagu Maailmasõja lõpus) ja lääne suurriigid oleks tahtnud kasutada seda momenti nende mõlema likvideerimiseks (sest mõlemad on neile loomult kardetavad, isegi elukardetavad), et me siis liidus lääne demokraatiatega ja teiste vähemate riikidega, kelle poliitika baseerus samadel kaalutlustel, võitleksime kätte oma iseseisvuse, s.o. sama staatuse mis 1920–1940.

See on siis kava, millises vaimus pärast-poole tegutses ka Rahvuskomitee. Tõsi, selle kava väljavaadetele oli palju “agasiid” ja isegi väga kaaluvaid, eelkõige küsimus, missuguses olukorras on Nõukogude Liit tegelikult, missugune on tema jõud ja kas see on vähenemisel või suurenemisel ja mil määral ta on

ära rippuv oma lääne liitlastest. Kuid teatav protsent väljavaateid siiski oli. Kõige tähtsam sealjuures aga oli see fakt, et see oli meie *ainukene* mõeldav ja vastuvõetav tee, meie kõigi, kes me püsisime rahvuslikul-kodanlisel alusel. Ja miks ei pidanud me nendel püsima, kuna olime ju võrsunud seesuguses Eestis ja see Eesti oli hea, igatahes parim seni olemas olnutest. Ja et see oli ainukene tee, siis on arusaadav, et uskusime sellesse, ja kui midagi usutakse, siis peetakse seda reaalseks ja võimalikuks, kui ta seda ka poleks.

See oli siis meie poliitika siht ja meie edaspidise tegevuse põhiliseks ideeks oli jõudmine sellele eesmärgile. See poliitiline programm oli alus, millele rajasime oma tegevuse. Mis seisis meie võimuses selles suunas ära teha?

1) Omades häid sidemeid kõikide rahvuslike rühmitustega oli meil võimalus etendada mitte just tähtsusetut osa vastuolus olevate rühmituste ja voolude lepitamisel. Kuna olen iseloomult rohkem ratsionaalne kui emotsionaalne, siis olen alati tegutsenud veende ja mitte viha, rohkem *pro* kui *contra* pärast. Selle tulemusena olen säilitanud sõpruse ja usalduse ka kõige vastandlikumate rühmituste juures. Seda tuli kasutada rahvusliku ühtsuse loomiseks.

2) Meil oli usaldus sakslaste juures, tänu pikaajalisele teenistusele. Mis veel tähtsam, meil oli tugev seljatugi Cellariuse näol, ütleksin Cellariusel oli päris nõrkus meie, eriti minu vastu. Cellarius oli tark, auahne ja mugav gentelman, sealjuures energiline ja mitte arg, kuid pealiskaudne, õigemini mõningate kinnisideede võimuses. “Erna” oli toonud talle kuulsuse ja aumärgid, “Sökö” grupp aga oli “Erna” sisu, grupp omakorda kandis ütleksin minu pitserit. Et “Erna” tulemused tegelikult väiksemad olid kui nad oleksid võinud olla, oli Schwarze ja Reinhardt'i pealiskaudsuse ja intriigide süü. Need tulemused olid aga küllaldased, et saksa sõjaväe tava kohaselt ettevõtte initsiaatorile – Cellariusele uskumatut reklaami teha.

Kõik see oli Cellariusel hästi teada. Tema püüdeks oli midagi sellist korrata, teadis aga väga hästi, et võib seda ainult meie abil, kuna

ta juba sel ajal tublisti oli pettunud oma kinnisidees midagi läbi viia värvatud punaarmee-laste-sõjavangide-ülejoosikute abil. Temal polnud teadmata ja ma kunagi ei varjanud tema ees oma rahvuslikku ja isegi demokraatlikku meelsust ja sellest järelduvat suhtumist saksa poliitikasse. Et ta aga ka ise fanaatiline nats ei olnud, see teda isiklikult ei riivanud. Ja Cellarius oli mees, kes inimeste üle otsustas rohkem isiklikkude vaistude ja tunnete põhjal kui kaalutluse järgi, kas see natsismile on vastuvõetav.

Lisaks sellele oli Cellarius veendunud, et võib meid kasutada ainult siis, kui annab meile täiesti vabad käed. Tal isegi puudus oma konkreetne kava, kuidas meid kasutada, eelistades, et meie ise mõnede ideede peale tuleme.

Kui veel arvestada Abwehri üldist kommet lõpmata palju venitada ideede teostamisel ja lõppeks, et Cellariuse osakonna ülemaks Eestis oli rahvuselt eestlane, lihtsameelne minu sugulane kapten-major Linneberg, lühidalt Bruno, nagu teda praktiliselt alati eesnime järgi hüüdsime, siis on seletatav selle taktika suurepärase edu, mida Cellariuse juures kogu järgneva aja jooksul tarvitasime.

Sellises positsioonis, milles me nii siis olime, avanes meil võimalus tegutseda suure vabaduse ja julgusega põrandaalusel tööpõlul, liikuda ringi kodumaal, reisida Soome vahet jne. Toites Cellariust pidevalt ideekavanditega luure organiseerimiseks küll Nõukogude Liidu, küll Rootsi ja Inglismaa vastu ja saades temalt kavandite läbiviimistingimuste uurimiseks täiesti vabad käed, ei pruukinud me oma tegevusest, tutvustest, liikumistest ja asukohast kellelegi pidevalt aru anda, sissekukkumise puhul lubas meie ametlik agendi (V-mann⁶) seisund meil omi patte igati teenistuse huvidega põhjendada. Asja lähema uurimise vastu olime kaitstud teenistus-saladustest vaikimise nõudega.

Seadsime oma konkreetseteks ülesanneteks side korraldamise, mida võiksime jooksvalt kasutada ühenduse pidamiseks välismaailmaga ja sõjalise tarviduse korral, s.o. võimu ülevõtmisel Eesti valitsuse poolt, anda viimase poolt nimetatud ülemjuhatusse käsutusse ka kõige kiiremate sõjalise side vajaduste rahuldamiseks kõige esimeses perioodis, kui muud regulaarsed abinõud veel puuduvad. Edasi oleks meie aparaat eneses kujutlenud osiseid sõjalise luure formeerimiseks. Sideme loomise kõrval tahtsime hakata koguma informatsiooni, eeskätt sõjalist, mida oleks võinud kasutada osaliselt meie välisesinduste läbikäimisel välisriikidega nendes piirides, nagu see oli meie huvides, tervena aga meie ise, et meil oleks selge ja igakülgne ülevaade olukorrast ja võiksime anda nõu või isegi juhtida tekkida võivates olukordades, selleks et suunata asjade arengut meie lõppesmärgi poole.

Kava teostamiseks oli vaja ühelt poolt materiaalseid ressursse, teiselt poolt inimesi. Viimaseid võis leida, esimesi tuli hankida. Kust? Omal meil ei olnud, Eesti valitsust polnud ja tema välisesindused kiratsesid isegi – järelikult tuli astuda kontakti võõrastega. Selleks valisime soomlased, kus meil oli tutvusi ja sidemeid vanast ajast ja kelle huvid siis juba uuesti hakkasid ühtuma meie omadega, s.t. saksavaimustus oli neil möödumas. Et asja korraldamiseks aega ja vabadust saada, astusime minu Duderhofist tagasi tulles Cellariuse juures järgmisi samme. Talgre avaldas soovi ülikoolis omi õpinguid jätkata, et aga mitte sattuda mobilisatsiooni alla, selleks formaalselt teenistusse edasi jääda. Cellarius – gentelman – nõustus. Mina esitasin järsult lahakumispalve, tehes näo, nagu oleksin sakslastes niivõrd pettunud, et ei taha nendega enam koos töötada, ja palusin luba tagasi minna Soome, kus olin ju viimati elanud, enne kui Saksa – N. Liidu sõja puhkedes astusin Saksa sõjaväe teenistusse, kus olin olnud seni ühekuuse vaheajaga 1941. a. detsembris, milline fakt aga kergesti jäi kahe silma vahele. Olin arvestanud õieti. Cellarius, kartes mind kaotada, mind teenistusest ei vabastanud, küll aga lubas määramata ajaks puhkusele Soo-

⁶ V-mann (Vertrauensmann) – luureagent saksa militaarterminoloogias.

me ja vihjas tegutsemisvõimalustele Rootsis või mõnes muus neutraalses maas, väga soolliidsetes ja mugavates tingimustes (Soome diplomaatilise passiga, aga Cellariuse kulddega), paludes selle üle järele mõelda. See oli ilmselt öeldud ainult minu huvi sidumiseks meelitusena, lootuses, et ma mõne aja pärast mõne sõjaka ja ulja kavaga tema juurde tagasi tulen.

Olin saanud just seda, mida ma tahtsin, vaba aja ja prii pileti. Samuti ka Talgre, kellele Cellarius võimaldas lühikese külaskäigu Soome, et seal "õiendada omi eraasju, mis olid ""Erna" ajast likvideerimata". Kõigele lisaks jäime varustatuks Cellariuse asutiste dokumentidega – *personae gratae*!

Vahepeal olime moodustanud "triumvi-raadi", komplekteerides oma ettevõtte kõige kitsamasse ringi oma hea tuttava ja kauaaegse kaastöölise Eugen Kulleri. Tõmbasime siis oma ettevõttesse vanad "Sökö" sõbrad Simmo ja Rosenfeld'i, kes töötasid tol ajal Cellariusele alluvas raadiojaamas kapten Kurgvell'i juhtimise all telegrafistidena. Hakkasime seda jaama kasutama ka omaks otsustamiseks, mis oli väga lihtne Simmo või Rosenfeld'i üksis olles valvekorral. Hädaoht oli ainult teoreetiline, sest töötasime matkides sakslaste süsteemi. Pealegi oli sakslaste raadiovalve niivõrd vilets, et näiteks sama jaam (90 vatti, kesklinnas Pagari tänaval!), kes alustades oma ametlikku tööd oli unustanud ennast järelvalves registreerida, avastati järelvalve kuuldepunktis alles pärast 2 1/2 kuud, kusjuures jaam töötas keskmiselt 10 tundi ööpäevas ja kõigele krooniks oli avastatud ainult üks tema ühendustest, pealegi ainult: "deutet auf den Raum von Reval hin". Telliti välja lähipiilur, kuid enne kui see oma pika toime juures saabus, oli selgunud eksitus, et oletatava "saagi" asemel oli tegemist oma jaamaga. Kuulsin seda Kurgvellilt isiklikult.

Käinud läbi enne kõik oma Tallinna tutvused ja varustatud värskeima informatsiooni niga "sisemiselt rindelt", sõitis Talgre oktoobris 1943 Helsingi soomlaste juures pinda sondeerima. Et tal luba oli ainult lühemat aega Soomes viibida (kui õieti mäletan 1 nädal),

pidin mina sõitma alles pärast tema tagasitulekut, olles enne ära kuulnud tema pinnasondeerimiste tagajärjed, et umbes 2 nädalat pärast teda Helsingi jõudes oleksin sinna toonud jällegi 2 nädalat värskemaid uudiseid. Tema aga olles kursis Soome võimalustega ja need minuga läbi arutanud, oleks võinud asuda tööle siin, kuna mina koordineeritud seisuks kohaselt asuksin juba pikemale tööle Helsingis soomlaste "masseerimiseks".

Ei möödunud palju päevi Talgre ärasõidust, kui sain temalt raadiogrammi, kus ta mind kiiresti Soome kutsus. Lasksin siis Cellariuse büroos omad sõidupaberid kiiresti korda seada ja lendasin Helsingi. Selgus järgnev: Talgre oli oma pinnasondeerimistega sattunud äärmiselt õnnelikule silmapilgule. Soome kindralstaap oli kaotanud usu sakslastesse ja kahtlustas neid Eesti evakueerimise kavades, mis aga oleks avanud Soome kaitse parema tiiva. Soomlastel oli põhjus arvata, et sakslased neid oma kavatsustest ette ei informeerinud ja et nad asjade kiire arengu juures ei suudaks enam teha ümberkorraldusi, mis neile vajalikud muutunud olukorras. Seetõttu vajasis nad korralikku, sakslastest sõltumatut luuret Eestis, et olla informeeritud juba aegsasti sakslaste evakuatsiooni esimestest tundemärkidest ja ka pärastpoole, Punaarmee tungides Eestisse, saada sealt oma informatsiooni. Soomlased olid siis nimelt veendunud, et nad palju kauemaks püsima jäävad kui sakslased Eestis. See Soome kindralstaabi kava oli vesi meie vesikile. Lubasime neile selle luurevõrgu luua ja jõudsime sealjuures järgnevale suulisele kokkuleppele: meie vahetõttu soomlastega põhjendab koostöö ja mitte alluvuse alusel. Telegrafistid-residendid, keda mõtlesime peaaesjalikult värvata Soome armee teenivate eesti vabatahtlikkude seast, oleksid sõduritena Soome armee teenistuses. Soome varustaks luureorganisatsiooni vajaliku tehnilise materjali ja varustusega. Illegaalne paadiühendus, mis kujunes vajalikuks organisatsiooni ülesehitamisel, oleks kasutatav põgenike transpordiks Soome meie kontrolli all, selle puhaskasu aga oleks meie kasutuses luureorganisatsiooni tarvete rahuldamiseks. Sama kehtis ka sissetulekute kohta

salakaubandusest, mida pidi toimetatama samade paatidega. Lõppeks ei takista Soome meid kasutamast organisatsiooni paadiühendust isikute ja posti transpordiks Eesti riiklikes huvides ja annab edasi telegramme meie ja eesti pagulasorganite vahel Helsingis, tutvudes enne nende sisuga.

Soomlased saavutasid selle lepinguga oma eesmärgi – nad said omale luureorganisatsiooni ja vägagi odavalt, sest salakaubandus ja põgenike vedu pidi tasuma suure osa väljaminekutest. See oli soomlastele oluline, sest nende ametlikud krediidid olid naeruväärsed ja hulk tarvilikku materjali, näiteks bensiini, tuli hankida mustalt börsilt, kuna ametlikult lubatud kontingent ei piisanud mürdosagi tarvete rahuldamiseks.

Meie omalt poolt saavutasime omad eesmärgid: side soomlastega kui toenäoliste liitlastega. Side eesti pagulastega Soomes. Vajalik tehniline materjal ja väljaõpe meestele, kes olles meie valitud täidaksid kõik meie korraldused. Ärilise külje hea menu puhul oleks meile peale selle avanenud võimalus materiaalse külje kindlustamiseks ka muudele ettevõtetele meie riiklikes ja rahvuslikes huvides. Lisaks võisime nüüd toimetada osa põgenikevoolu selektsiooni, kuna oli tähtis, et Soome siirduvad eestlased oleksid võimalikult sellised, kes seal teeniks eesti rahvuslike huve, s.o. astuksid sõjaväkke ja üldiselt ei teeks Soomes kui välismaal häbi Eesti nimele. Pealegi lootsime oma odavama sõidutariifi abil alla suruda ärimeeste-ülevedajate liiakasulikud sõiduhinnad ja abistada neid, kelle üleminek oli vajaline ja kasulik, kuid kelle majanduslik seisukord seda ei lubanud, võimaldades neile hinnaalandust või isegi prii sõidu.

Kuna samal ajal Punaarmee Leningradi rinde ofensiiv seisis ukse ees ja sakslaste mõningatest ettevalmistustest järeldada võis, et nad Leningradi eelsest strateegiliselt võimatust positsioonist vabatahtlikult loobuda mõtlevald, oli soomlastel asjaga hirmus kiire. Nad arvestasid sel ajal Eesti püsivust ainult veel nädalatega. Meie seda arvamust ei jaganud, kuna sakslaste tagasitõmbumine parematele positsioonidele Eesti kaitse väljavaateid ei

oleks lühendanud, vaid pigemini pikendanud. Olgu kuidas oli, mõlemal pooltel oli omajagu õigust. Sakslased neile omase prestiižitaotluse tõttu, mis neid takistas sõjaliselt läbi mõtlemast, mõtlesid ümber ja otsustasid Leningradi eelset positsiooni kaitsta. Saksa vägede suhtelise vähesuse ja nende võitlusmoraali kohutava languse tõttu (millest juttu oli juba eespool), millele lisandus veel positsiooni strateegiline võimatus (saksa sõjaliste valearvestuste süü varasemates sõjafaasides), kujunes see lahingu vastuvõtmise otsus nendele katastroofiks. Oli lausa ime, et soomlaste kartused ei täitunud ja Punaarmee juba sel ajal Eesti oma alla ei võtnud. Seda tuleb vist lugeda Punaarmee veaks, aga ka Eesti 20. SS diviisi saavutused Peipsi ääres ja Narva rindel mõjusid otsustavalt kaasa rinde uueks stabiliseerumiseks. Kuid vabandan, sest kaldun siin uuesti teemast kõrvale.

Nii siis, et sakslastel asjaga kole kiire oli, tuli esimesed sammud organisatsiooni ehitamiseks astuda ülepeakaalises kiiruses. See tingis mõningaid pärast mitteparandatavaid vigu. Meeste valik ei kujunenud niisuguseks, nagu ta oleks võinud olla põhjalikuma valiku juures. Teiseks tingis meeste leidmise kiiruse vajalikkus, et üritasime värvata mõnda, kes keeldusid või ei sobinud absoluutselt. See põhjustas organisatsiooni loomise teatavaks saamise natuke laiemates ringides kui hädapärast vajalik.

Töötasime koos Aulioga välja organisatsiooni üksikasjaliku kava. Alguses assisteeris sealjuures ka Vellner, kuid et me tema isikut sobivaks ei pidanud, siis sõime ta lühikese ajaga välja. Vellneri sobimatust põhjustas tema halb läbisaamine paljude teiste pagulastegelastega, esmajoones Varmaga. Kui oleks teatavaks saanud Vellneri osavõtt organisatsiooni loomisest või üldse tema mõju sellele, oleksid paljud teised kogu ettevõttesse vaenulikult suhtunud. Seda seisukohta õigustas asjade areng. Varma oli asjast kuulda saanud ja mainis mulle teravas toonis, et “Vellner organiseerivat mingisugust parašütistide salka Venemaale loopimiseks. Mis meil sest kasu on?!” Toon ja ilme olid sondeerivad, kas ka minu sõrmed selles mängus pole. Nõudis pal-

ju vaeva talle asjaolusid selgitada ja täieliku poolehoiu organisatsioonile kindlustas ainult Vellneri pärastine eemalejäämine.

Meie väljatöötatud esialgse kava kohaselt oli Eesti jagatud kaheksasse rajooni:

1) Virumaa: põlevkivitööstus, liiklus üle Narva ja Narva rinne

2) Tapa–Rakvere–Tamsalu–Kunda: liiklus

3) Kagu-Eesti: liiklus Tartu–Petseri–Valga kolmnurgas ja kogu rinne pärast Emajõe joont

4) Viljandi: igaks juhuks, liiklus ja võimalik Võrtsjärve rinne

5) Tallinn: pealinn, sadam – liiklus ja üldine informatsioon

6) Paldiski: sadam – liiklus ja võimalikud kindlustused

7) Pärnu: sadam – liiklus ja sakslaste evakuatsioon

8) Läänemaa: kui võimalik sakslaste evakuatsiooni tee

Pärastpoole lisasime veel Saaremaa kui oletatava viimase võitlustandri ja tulevase sõjabaasi /ning/ jagasime Kagu-Eesti kahte rajooni: Tartu ja Valga-Petseri, nii et rajooni oli kokku 10.

Keskus pidi asuma Soomes, vanas tuttavas Sökös, kuhu korraldati raadiojaam, väljaõppe keskus ja paatide baas. Teine keskus pidi asuma Eestis, meie oma – esialgu Tallinnas oma raadiojaamaga. Pärast pidime ta üle viima maale, mitte kaugele Tallinnast, lähemat kohta veel polnud. Iga rajooni peale oli kavatsatud kolm meest: informatsiooni koguja, radist ja virgats. Mehed pidid võimalikult kohe pärast teenistusse astumist sõitma Eestisse ja korraldama oma rajooni, s.o. otsima omale asukohti ja leidma kohapealseid abiliisi. Pärast seda ajutist ettevalmistust pidid nad tagasi pöörduma Soome väljaõppele. Pärast väljaõpet siirduma omadesse asukohtadesse tööle. Saksa okupatsiooni ajal pidid mehed elama Eestis legaalselt vale paberitega, Nõukogude võimu ajaks töötama aga täiesti illegaalselt elades, eeskätt metsas. Eeldasime, et Nõukogude võimu saabudes suur osa elanikkonnast kas põgeneb või seatakse mobilisatsiooni, töökohustuse, kasarmeerimise ja Venemaale saatmise teel olukorda, kus nad luu-

retööks raskesti tarvitavad on ja ülejäänud elanikkonnal liikumisvabadus väga piiratud saab olema. Seepärast soovitasime igas rajoonis koostada oma abiliste võrku inimestest, kes olid otsustanud kohale jääda ja kellest võis oletada, et nad vanaduse, haiguse, nooruse või mõnel muul põhjusel ka kohale jäetakse.

Meestest komplekteerisime esmajärjekorras Pedaniku, Jürgensi, Jõgi, Rütmanni, Meristu, Joonase, Säraku, Puusepa, Sakseni (Aulio poolt), Kaljuranna, Soomeri, Sallo ja arvestasime sinna juurde samuti Rosenfeldi ja Simmo. Rajoonidesse jagasime nad järgmiselt: Virumaa – Soomer; Tapa – Särak, Puusepp; Viljandi – Meristu, Joonas; Pärnu – Pedanik, Simmo; Tallinna – Jõgi, Rütman, Jürgens; Läänemaa – Rosenfeld, Saksen; Paldiski – Sallo, Kaljurand. Teised kohad jäid esialgu täitmata. Nende suhtes angažeerisime endise “Erna” kaaslaste Valter Vasila, kes pidi Eestis ära käima ja Kagu-Eesti jaoks mehi leidma, kuna ta seda kanti hästi tundis. Nimelt ilmnisid raskused meeste ümberkommandeerimisel Soome sõjaväest luureosakonda. Ohvitseri üldse ei lubatud ja aeti igat pidi sõrad vastu.

Pärast seda, kui olime ettevalmistustega nii kaugele jõudnud, lendas Talgre tagasi Tallinna, et seal organiseerimistööd juhtida. Mina jäin Helsingi, et korraldada asju Soome poolel. Sõjaväest saabuvad mehed paigutasime tuttavasse “Sökö’sse”, millise keskuse olime ristinud “Haukka’ks”, meenutades nalja, mida omal ajal “Sökö” poistele valmistas soome-eesti keelne sõnamäng Kull=Haukka jutuaajamises selleaegse kooli naiskõhaga. Hiljem kandus see nimetus “Haukka” üle tervele organisatsioonile, kuna ametlik nimetus “Silta” (=sild) praktikas kunagi läbi ei löönud. “Silta’s” tegutsevad isikud tarvitasid ametasjus omavahel varjunimesid, milline anti igale ühele. “Silta” üldjuhiks oli kapten-leitnant Aulio. “Haukka” komandandiks sai leitnant Laurinmäki – vana semu. Temale allus raadiojaam ja kool.

Paadiliikluse eest pidi hoolt kandma Vasila (Valter Vasila onu), kes ise ühe paadi osanikuks oli, millisest kujunes “Silta” esimehe paat. Teise paadi muretsetes Aulio. Paadid

olid tavalised tugevad poolkaetud kalapaadid korralikkude mootoritega, mis võimaldas neil arendada kuni 14 sõlmelist kiirust, olles sealjuures merekindlad ja võttes vajaduse korral peale kuni 30 inimest, aga sel puhul juba “nagu silgud pütis”. Paadimeesteks olid Lepik, Mürk ja Hutrof, kes oma kohuseid päris hästi täitsid, kuid seejuures suured joodikud ja väga teenistusahned olid.

Mehed saatsime võimalikult kiiresti Eestisse teele. Kolmel: Jürgensil, Sallol ja Pedanikul oli võimalik sõita legaalselt, sest nad olid omal ajal asunud Soome sakslaste loal. Teised tuli saata illegaalselt. Samuti saatsin Eestisse Soome sõjaväes teeniva eesti vabatahtliku Enno Kuuskmanni, kelle ülesandeks kujunes rannakorraldamine Eestis meie paadiliikluse huvides.

Pärast seda, varustatuna värskema välispoliitilise informatsiooniga Helsingi kõigist tutvusringkonnist, tulin illegaalsel teel paadiga Eestisse tagasi. See oli novembri keskel 1943. Mehed viibisid Eestis 2–3 nädalat, korraldades selle aja jooksul oma rajooni nii palju kui suutsid. Aulio korraldusel pidi neist igaüks esitama oma loodud agentuuri kohta andmed ainuüksi temale. See oli mõeldud selleks, et mõne residendi-telegrafisti kadumise puhul “Haukkast” oleks võimalik uute meeste saatmisega tema tööd juba valmis agentuuri kaudu jätkata. Meie keskus Eestis, mis kandis ametlikku märgunime “Lembit”, ei tohtinud iga residendi agentuurist teadlik olla, et vältida keskuse avastamise puhul kogu organisatsiooni paljastamise ohtu. Meie Talgrega ei tahtnud aga end sellisel teel Soomest sõltuvaks teha lasta, kuna arvestasime, et võib tulla olukordi, kus meie seda aparatuuri oleme sunnitud kasutama viisil, mis soomlastele ei oleks vastuvõetav. Sellisel juhul oli meile aga tähtis, et kõik niidid juhtimiseks meil teada oleks. Seepärast nõudsi me meestelt enne nende ärasõitu Soome andmeid nende agentuuri kohta, ilma sealjuures nõuet eriti motiveerimata. Need vastukäivad käsud Aulio ja meie poolt tekitasid hiljem mõningaid komplikatsioone, kuid nendest edaspidi. Suurem osa mehi andis ka nõutavad andmed, mis säilitasime kirjalikult.

Kuivõrd need andmed tänapäeval veel tegelikkusele vastavad, on mulle teadmata. Iga agentuur sai komplekteeritud äärmise kiirusega ja sealjuures ka ilma erilise huvita. Olime ju mehi värvanud neile selgitades organisatsiooni loomise tegelikke põhjuseid Eesti huvides, nii nagu seda kirjeldasin eespool. Selle tõttu olid mehed nagu meiegi ainult pooliku huviga asja selle poole juures, mis eriti huvitas ju ainult soomlasi (ja hiljem ka sakslasi). Toimus ju see agentuuri värbamine eespool mainitud põhimõtetel ettevalmistusena tööks Nõukogude võimu ajal. Üldine vaade oli, et tuleb midagi ära teha selleks, et Punaarmee Eestisse sisse ei pääseks ja ühtlasi sakslastest lahti saaks. Kui see ei õnnestu, siis ei ole meie edaspidisel tegevusel enam erilist ideoloogilist alust. Ja meie tegevus rajanes ideoloogilisel alusel. Arvestades sellest tingitud huvi puudust, millele lisandus veel asjaolu, et mehed tegeledes pärastpoole Eestis pikemat aega viibides hoopis teistel alustel, kusjuures nad nimetatud agentuuri ei vajanud, sellest võõrduisid. Seepärast ei usu mina, et need andmed novembrist 1943 tänapäeval enam kuigi kehtivad oleks.

Edasi tuli lahendada veel keskuse raadioside probleem, kuna ei võinud sedasi pikemaks ajaks rajada ainuüksi Cellariuse jaama salajasele kasutamisele. Pealegi meie sealsed telegrafistid Simmo ja Rosenfeld siirdusid “Haukkasse”. Sellel alal tegi lühikese ajaga ära päris tõhusa töö Ants Piip. Tema angažeeris oma tuttavate raadioamatööride seast neli meest, Toom, Kuuskor ja veel kaks, kelle nimed olen unustanud. Iga üks neist pidi ise omale koostama jaama ja töötama vaheldumisi, nii et iga kuu töötaks ainult 1 jaam, milline siis kolmel järgneval kuul vaikiks. Seega oleks tublisti vähenenud sissekukkumise oht. Kava oli ilus, ja kuigi ta praktikas kunagi sellisel kujul ei teostunud, võib ütelda, et meie keskus sellest ajast peale kordagi rivist välja pole langenud, olgugi et mõnikord kenakesti on tulnud improviseerida.

Detsembri algul käisime korraks illegaalselt Soomes, viies sinna ka Piibu, kes seal pidi klaarima “Haukka” ja “Lembitu” vahelisi raa-

dioside mõningaid segadusi. Selle ülesandega ta tuli toime, kuid selle asemel, et jääda “Haukkasse” ja hoolitseda tema raadioside-me eest ka edaspidi, nagu oli olnud meie kava, laskis ta end soomlaste poolt võrdlemisi kerge vaevaga kogu ettevõttest eemale trügida. Soomlased muidugi ei näinud heameelega, et toppisime omi usaldusmehi olulistele kohtadele ka Soome pool ja leppisid Vilmsiga kui ainukese eestlasega “Haukka” keskjaamas. Hiljem osutus, et see mees oli müünud rahahädas teenistuses kuulnud uudiseid ja teateid ühele inglise agendile ja mees pandi pokri. Pärast seda on Simmo tema kohuseid jaamas täitnud ja jäi seetõttu ka eemale omast kohast, mida esialgne kava Pärnumaale ette nägi.

Üldse tuli esialgses kavas ette võtta mõningaid muudatusi. Jätsime ära Läänemaa rajooni, kuna ei Saksen ega Rosenfeld suutnud seal omale töötamisvõimalusi luua. Rosenfeldi määrasime seepeale Saaremaale – tema kodukohta, ja Sakseni andsime Säraku ja Puusepa hoole alla, kuna tema üldse võimeline polnud iseseisvaks tööks. Viljandi mehed Joonas ja Meristu olid leidnud omale kolmanda kambamehe Jüri Hellati, kes ka tuli “Haukkasse” väljaõppele. Saatus oli aga temale määranud ettevõttest mitte osa võtta. Ta suri suvel 1944 pärast operatsiooni soolevähi tagajärjel Tallinnas, olles enne seda pikemat aega lamanud haiglas.

Valter Vasila oli sooritanud oma reisi ja toonud kaasa 5 selli: Keem-Kiima, Jürisoo-Jääger, pisike “Jumbo” ja veel ühe vuntsidega mehe ja ühe prillidega mehe, ühest kellele kuulub nimi või varjunimi Palm. Kahe esimese puhul pole ma kindel, missugune nimi on nende õige ja missugune varjunimi, kolme viimase puhul aga ei mäleta ma nimedest õieti midagi. Nimetan neid siis edaspidi lihtsalt “Jumbo”, “Vunts” ja “Prill”, et segadusi vältida. Need mehed olid kõik määratud Kagu-Eesti, s.o. Tartu rajooni ja Valga-Petseri rajooni jaoks. Virumaa jaoks oli juurde komplekteeritud veel Mägar ehk Muda ja samuti määrati sinna Kaljurand, kes Paldiski rajooniga midagi ei osanud peale hakata.

Et meie suhted Aulioga, s.o. Soome luurega koostöö alusel põhjenesid, kujunes meestel omapärane kahekordne alluvus. Ühelt poolt allusid nad kui Soome sõjaväelased Aulirole, teiselt poolt meile. Et tegevuses segadust ei tekiks, pidime iga sammu astumisel vastastikku kokku leppima. Aulio hakkas aga varsti sellest nõudest mööda minema, otsustades asju omapead, sageli meid sellest üldse informeerimata. See taktika põhjustas kasvavat suhete halvenemist meie ja Aulio vahel. Sellised kokkusaamised nagu see detsembri algul aitasid esialgu lõhet meie vahel koomal hoida ja samme kooskõlastada kujul, nagu ülevalpool mainitud esialgse kava muudatuste kohta. Et aga Aulio oma ühepoolset juhtimistaktikat jätkas, halvenesid meie suhted temaga siitpeale kasvavas tempos, mis viis lõppeks kuni meie ametliku kõrvalejäämiseni “Haukka” organisatsioonist.

Ettevõtte paadiliiklus ja äriiline külg ei läinud vahepeal ka mitte plaani kohaselt. Põhjusti selleks oli mitmeid. Meie paadid oleksid pidanud olema teoreetiliselt kõige kindlamad ja usaldusväärsemad terves tolleaegses illegaalses paadiühenduses Eesti ja Soome vahel. Oli ju meil kasutada eelised nagu raadioühendus ja maksimaalne vastutulek ja isegi abi Soome ametlike organite poolt, eelised nagu seda polnud ühelgi teisel “üleveofirmal”. Tegelikult oli aga olukord vastupidine. Polnud paati, mille loodetavad tulekuajad nii ebakindlad oleksid olnud nagu meie oma. Kord põhjustasid seda õnnetused paadi rikete näol, siis venis jälle remont kaugele üle oodatud aja, nii et kujunes normaalseks, et paat saabus vähemalt nädal kuni kaks hiljem kui esmakordselt kokku lepitud. See aga muutis raskeks korraliku töö Eesti pool. Näiteks oli meil teada paadi saabumisaeg. Vastavalt sellele koostasime klientuurist sõitjate nimekirja. Korruga saabus näiteks alles ärasõidu päeval teade, et paadi väljasõit viibib, päevi või nädala või isegi ebamäärase aja. Inimesed ootasid ja närvisesid, paljud olles illegaalses olukorras ja väljastpoolt Tallinna pärit, pidades võitlema tõsiste majutusprobleemidega. Võis juhtuda, et selline edasilükkamine toimus mitu korda järjest. Tulemu-

seks oli, et need, kellel võimalik, meie liini kasutamisest loobusid ja sõitsid esimese kättejuttuva “äriliiniga”, mis kallim, kuid kiirem. Need aga olid korralikud maksjad. Meie liinile truuks aga jäid vaesed, kellel polnud kuhugile minna, kuna olime ainukene “hea-tegev” liin, odav ja sagedatel juhustel hinnalalandusega või prii. Nende transport tõi aga vähe sisse. Hullem oli lugu, kui kogu seltskond juba ootas kusagil rannas ja paat ei tulnud. Siis tuli inimesed majutada kohapeal (nende vaba korteriotsingu ohustades kogu ettevõtet liiga avalikuks tulekuga), hankides neile ise korteri. See aga maksis raha, kuna rannarahvas armastab teenida.

Ka juhtus, et meie paadisõidu agent Enno Kuuskmann ise vaheltkasu võttis, meile summade laekumisest ebatäpseid andmeid esitades, s.o. “vaeste” protsenti suurendas, neilt tegelikult aga sisse kasseerides. Lõpptulemuseks sattusime maagilisse ringi: laekus vähe, sel põhjusel ei saanud Vasila tarvilikku summat, et katta väljaminekuid paatide korras-hoiuks, rääkimata ise teenimisest. Samuti ei olnud võimalik maksta paadimeestele küllaldaselt, et siduda asjasse nende agarat huvi. See põhjustas Vasila ja paadimeeste huvi languse, mille tulemuseks oli paadi veel korrapäratum liiklus. Kui paadimeestel ei olnud tuju välja sõita, siis oli “ilm liiga halb” või tekkis paadis “riike”. Kõik see omakorda raskendas Eesti poolseid ülesandeid, põhjustades omakorda sissetulekute vähenemise.

Sattunud sellesse maagilisse ringi, jäi meie paadiäri sinna kuni lõpuni. Katsed asjasse parandust tuua jooksid kõik liiva. Nii saatsid Vasila ja Vellner (kes Vasila firmas ka osanikuks oli) 1944. a. algul siia Kandimaa ja Tartu ühes Tederiga, kelle ülesandeks oli asjasse parandust tuua. Nad pidid ärilise poole üle võtma, kuna meie Talgrega olime osutunud (ja see on tõsi) halbadeks ärimeesteks. Senist hinda 1000, pärast 1500 marka inimeselt kõrgendati uuesti 2000 margani. Loobusime toimetamast inimeste selektsiooni natsionalistlikest-poliitilistest seisukohtadest. Vasila pidi saama 2000-ndest 1000 marka, Kandimaa ja ko. 500 marka ja meie Talgrega organisatsiooni kuludeks 500 mk. Omadel inimestel

olid sõidud muidugi vabad. Praktika näitas, et olime sattunud selle muutusega “vihma käest räästa alla”. Tartu ja Kandimaa tegid hirmsat äri, nõõrides hindu kuni 6000 mrk., nagu hiljem kuulda oli. Selle kõrval tarvitasid juba päris petislikke võtteid, ahvatledes inimesi palju kraami kaasa võtma, ja kui rannas selgus, et maksavad ainult inimesed ja mitte kraam, siis jäi see sinna maha – Tartu ja Kandimaa saagiks. Vasila pidi oma osa saama natuuras, sest saksa raha oli Soomes langenud väga madalale kursile. Seda kasutades lasksid Tartu ja Kandimaa paati käia tasuta, vabandades raha kaubaks tegemiseks vajitava ajaga. Hiljem aga loobusid üldse “tutvusest”. Ei vaja vist mainimist, et meie oma osast mitte pennigi ei näinud.

Teder käis vahepeal Soomes ja tuli sealt täisvõlitustega Vasila poolt tagasi, et asja parandada. Jääolude tõttu tekkis paadiliikluses aga raskusi ja Tederil ei õnnestunud korraldada ühtegi paaditäit. Tema ainsa võimaluse puhul segas end asjasse SD ja paat läks tühjal tagasi. See oli paadiliikluse lõpp senistel alustel. Asjast ei olnud enam huvitatud pooli. Vasila pidi paadile juurde maksma, soomlased leidsid, et on kasulikump panna käiku paat ainult ametlikeks sõitudeks omade kuludega, ja meil oli kadunud huvi asja vastu, eriti kuna uues olukorras ei pidanud enam soovitavaks eestlaste massilist põgenemist kodumaalt. Kuid sellest vastavas kohas pike-malt.

Seega lõppesid meie seiklused ärilise paadiühenduse ja üldse inimeste massiveo alal. Olime rikkamad kogemuste võrra, esmajoonel, et on soovitav mitte tegeleda inimeste massiveoga. Seda järgnevail põhjusil:

1) Asi nõuab kohutavat energia- ja jõukulu, sisaldades endas palju ohte, kuna on tegemist inimeste massiga, kes ei pea suud ja on kergesti silma torkav. Oluline on, et ohustatud ei olnud mitte nii palju meie isikud, kui just meie positsiooni võimalused.

2) Asi ei tasu end majanduslikult ära, kui seda mitte ajada “ärimehe külmaverelisusega” – mis aga ei sobinud meie ideeliste alustega. Juurdemaksmiseks polnud meil aga ressursse.

3) Leidsime, et see vedu ei moodustanud meie ülesannet, arvesse võttes eelmisi punkte.

Tulemustelt sarnaseks kujunesid meie katsetused salakaubanduse alal seebikiviga. Olime lootusetult halvad ärimehed. Seepärast hakkasime otsima teisi teid.

Et kindlustada meie inimeste liiklust ka juhuks, kus “Haukka” paat ei käinud ja oli kiire, jõudsime õnnelikule kokkuleppele Juhan Reispassiga – selleaegse “üleveo kuningaga”. See suuremeelne ja suure joonega allilma kuningas tuli meile lihtsalt vastu omas vürstlikus lahkuses, lubades üle toimetada iga meile vajaliku isiku, kes tuleb tema juurde märgusõna all “Kalev”. Vastutasuks oli meie moraalseks kohustuseks osa võtta tema metsikutest bakhanaalidest, olles tema külalisteks ja austades tema seltskonda. Kahju ainult, et see side meil nii lühikest aega kestis. Reispass langes varsti ühe oma tüüpilise teravmeelse seikluse ohvriks – tabati ühenduses “Eesti Omavalitsuse” direktori Vent’i (103) veinikeldri tühendamisega. Troost oli, et vein oli tõesti hea, selles võisime ise enne veel veenduda.

Austades Juhan Reispassi mälestust, mainin siin kahte temale tüüpilist väljendust, mis lubab mõista tema isikut. Kui sakslased korra tabasid ühe tema auto, mis parajasti põgenikke randa toimetas, ja selle konfiskeerisid, pääsis Juhan hädavaevu tule all põgenema. Järgneval päeval tegi ta meile visiidi (elasime siis koos Talgre juures), ise muheledes tähendades oma seiklusjutustise lõpus: “Aga tean juba, kus garaazis nad teda hoiavad, varastame ta tagasi nii prestiiži pärast.” Selles ei olnud mingit hooplemist, sest Juhan viis tavaliselt sellised lubadused ka läbi. Kui kord oli Juhaniga juttu liiga kõrgetest hindadest, mis võetakse Soome veolt, vastas ta: “Minu taks on 2500 marka. See, kes praegustes oludes ei oska enesele hankida seda raha, on nii saamatu, et on meile häbiks lubada teda välismaale Eesti nime blameerima.” – Selles oli palju tõtt.

Pärast oma oktoobrikuu ärasõitu Soome ma polnud end üldse näidanud Cellariuse büroos. Ma olin tema poolt lubatud määramata ajaks puhkusele ja pealegi Soome, kuid

tulin sealt tagasi illegaalselt, sest olin hoolestusest jättnud omad reisipaberid Helsingi saksa komandantuuris tembeldamata, nagu oli kohustuslik, ja tahtsin seetõttu vältida piinlikku seletamist. Pealegi oli sõit “Haukka” paadiga ime hõlbus ja ilma formaalsusteta, milliseid kõigest südamest vihkan. Et vältida võimalikke ebamugavaid arupärimisi, hoidsin end seepärast pärast tagasitulekut Tallinna büroost eemale. Detsembri kuus aga kuulsin, et Linneberg olevat imestust avaldanud, kuhu ma olevat kadunud. Pidasin siis siiski paremaks end büroos kord näidata, sest pidev eemalejäämine oleks võinud Cellariust siiski pahandada ja tema tugi oli meile vajalik. Küllastasin siis Linnebergi, kus selgus, et minu vahepealne kadumine ei olnud erilist tähelepanu äratanud ja Cellariuse büroo asjaajamise liberaalse korra juures oli isegi osutunud võimalikuks, et kellelgi ei tulnud pähe küsida, mis teed ma siis õieti Soomest tagasi olin tulnud.

Jõulu ajal 1943 suri kolonel Kurg ja maeti pärast jõulu. Võtsime Talgrega matustest osa, esinedes sel puhul “Erna” aegses Soome vormis. Et oli tegemist suvevormiga, kujunes see meile suureks värisemiseks keskmises lumetuisus. Kalmistult tagasi sõiduks võttis Cellarius, kes meid oli märganud, omas autos kaasa, viis oma poole ja kostitas ohtralt konjakiga, et poleks karta külmetuse tagajärgi. Meie esinemine “Erna” vormis kolonel Kure matustel meenutas Cellariusele elavalt möödunud võitluspäevi, millised tema karjääris nii suurt osa olid mänginud. Veetsime siis terve õhtupooliku härdas meeolus konjakipudelite seltsis ja jutlesime kõige usalduslikumas toonis. Meid ära saates oli Cellariusel juba tõsiseid raskusi tasakaalu säilitamisel ja meie omalt poolt olime ainult natukene paremas seisukorras, loovides mööda täistuisanud tänavaid kodu poole. Selle kohtumise psüühilised tagajärjed olid tõstnud tunduvalt meie aktsiaid Cellariuse juures. Seda tuli kasutada.

(järgneb)